

گونه‌شناسی ساختاری و

محتوایی کتیبه‌های چهار ایوان صحن عتیق حرم مطهر رضوی^۱

ملوسک رحیم زاده تبریزی^۲، صداقت جباری^۳، محمد رضا شریف زاده^۴

دریافت: ۱۳۹۶/۲/۱۶

پذیرش: ۱۳۹۶/۵/۱۲

چکیده

کتیبه و کتیبه نگاری از هنرهایی است که در ثبت وقایع، از ادوار گذشته مرسوم بوده است. پیشینه این هنر به سنگ نوشته‌ها و الواح گلی می‌رسد. در هنرهای اسلامی، کتیبه نقش بنیادینی در متجلی ساختن روح معنویت ایفا می‌کند، چرا که این هنر از منشأ حقیقت یا جوهر معنوی قرآن کریم سرچشمه می‌گیرد و هنرمندان مسلمان در طول تاریخ همواره سعی کرده‌اند با استفاده از خطوط و کتیبه‌نگاری حضور خداوند را در همه جا تداعی کنند؛ این موضوع به‌خصوص در مکان‌های مذهبی، بسیار حائز اهمیت بوده و در حرم مطهر رضوی که جایگاه معنوی والایی دارد بسیار مشهود است.

در صحن عتیق حرم مطهر رضوی کتیبه‌های ارزشمندی وجود دارد که متعلق به ادوار مختلف تاریخی می‌باشد. در این مقاله سعی می‌شود به روش توصیفی و با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی، ضمن بررسی وجه اشتراک

۱. این مقاله از پایان نامه کارشناسی ارشد نگارنده اول با عنوان «هم آوایی و ارتباط عناصر بصری در کتیبه‌های حرم رضوی» در پردیس هنرهای زیبا دانشگاه تهران به راهنمایی نگارنده دوم استخراج شده است.

۲. دانشجوی دکتری تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز و عضو هیئت علمی موسسه آموزش عالی رسام کرج (نویسنده مسئول): Mrt.1390@hotmail.com

۳. دانشیار گروه ارتباط تصویری و عکاسی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران: Sjabbari@ut.ac.ir

۴. دانشیار گروه پژوهش هنر دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز، تهران، ایران: M2_sharifzadeh1@yahoo.com

و افتراق ساختار کتیبه‌ها، آن‌ها را از نظر مضمون و محتوا در هر دوره تاریخی مطالعه کرده و ارتباط بین موضوع با جایگاه آن در بنا نیز بررسی شود. دستاوردهای پژوهش نشان می‌دهد کتیبه‌ها علاوه بر تزئین بنا برای تلطیف فضا و تجلی حضور پروردگار و انعکاس معنوی سخنان اولیای خدا و ادعیه کاربرد داشته و باعث ارتباط معنوی بین انسان با پروردگار هستی می‌شود؛ همچنین با توجه به مضمون هر کتیبه، جایگاه خاصی برای آن در بنا تعیین شده که از دوران تیموری به ادوار بعد انتقال یافته اما با توجه به فرهنگ و شرایط اجتماعی هر دوران دچار تغییر و دگرگونی شده است.

کلیدواژه‌ها

حرم رضوی، کتیبه، ایوان‌های صحن عتیق، گونه‌شناسی، ساختار و محتوا.

مقدمه

«کتیبه» اسم و واژه‌ای عربی است که به مفهوم سنگ نبشته، کتابه، نوشته خطی، اهدایی، تقدیم نامه، نوشته‌ای بر بدنه کوه یا تخته سنگ به کار برده شده است (خانی‌پور، ۱۳۸۳: ۱۶۰). در تذکره نامه‌ها در سیاق فارسی کتیبه را «کتابه» هم نامیده‌اند و آن عبارت است از خطوط درشت و جلی که از روی کاغذ و دست کاتب به صفحات کاشی انتقال می‌یابد و بر سردرها، دیوارها، محراب‌ها و مکان‌های مقدس و یا بناهای دیگر قرار می‌گیرد (فضائل، ۱۳۸۴: ۱۳۰). در گذشته کتیبه بیشتر بر سطوحی چون سنگ، چوب و گچ استفاده می‌شد اما با گسترش تکنیک‌های کاشی‌کاری کتیبه‌نگاری نیز به اوج شکوفایی می‌رسد. با توجه به این تعاریف می‌توان گفت: واژه کتیبه به نوشته‌ای اطلاق می‌شود که به طور معمول با انواع گوناگون خطوطی مانند کوفی، ثلث، نسخ، نستعلیق در حاشیه دور سردر بناها، دیوار مساجد، ایوان‌ها و... نگارش می‌یابد.

در بسیاری از موارد از کتیبه‌ها برای تزیین در بنا و همچنین برای ثبت حوادث و اطلاعات چه برای زمان خود و چه آیندگان به کار برده شده است؛ بنابراین مطالعه و بررسی آن‌ها می‌تواند فرهنگ و شرایط اجتماعی متفاوت ادوار تاریخی مختلف را توصیف کند؛ همچنین چون کتیبه‌ها اغلب به دستور حکام و شاهان انجام شده‌اند وسیله مهم و مؤثری در گسترش اندیشه و ایدئولوژی شاهان به شمار رفته و در رساندن اطلاعات به آیندگان در خصوص تاریخ ادوار مختلف، بسیار مهم است (نصراله‌زاده، ۱۳۹۰: ۳۰۸). بنابراین کتیبه‌ها را می‌توان با توجه به مضمون و محتوای نوشتار طبقه‌بندی کرد؛ موضوع کتیبه‌ها با توجه به دوره‌های مختلف و شرایط متفاوت تاریخی متغیر بوده و معمولاً «در برگرنده معانی و مفاهیمی هستند که انعکاس‌دهنده شرایط اجتماعی، مذهبی و فرهنگی زمان نگارش آن هستند» (شایسته‌فر، ۱۳۸۱: ۶۹). با توجه به این مهم صحن عتیق رضوی به عنوان مجموعه‌ای از با شکوه‌ترین کتیبه‌ها بسیار حائز اهمیت است، چرا که در چهار ایوان صحن کتیبه‌هایی ثبت شده که متعلق به

دوران مختلف تاریخی از زمان تیموریان تاکنون است که مطالعه و بررسی آنها می‌تواند فرهنگ و شرایط اجتماعی متفاوت در ادوار تاریخی را بیان کند؛ این مکان ارزشمند که مانند موجودی زنده و همیشه پویاست که تاکنون از زوایای مختلف مورد مطالعه هنری قرار نگرفته، بنابراین مقاله حاضر می‌تواند راهگشای مطالعات بیشتر در این حوزه باشد.

اهداف پژوهش

هدف از انجام این مقاله علاوه بر آشنایی با فرهنگ و شرایط مذهبی ادوار مختلف مربوطه، مطالعه ساختار و محتوای کتیبه‌ها و طبقه‌بندی آنها و همچنین شناخت ارتباط جایگاه با مضمون کتیبه هاست.

پرسش‌های پژوهش

در این مقاله سعی می‌شود به سه پرسش ذیل پاسخ داده شود: ۱- شباهت‌ها و تفاوت‌های کتیبه‌های چهار ایوان صحن عتیق چگونه است؟ ۲- کتیبه‌های چهار ایوان صحن عتیق از نظر مضمون و محتوا چگونه طبقه‌بندی می‌شود؟ ۳- در ادوار مختلف تاریخی ساختار کتیبه‌های صحن عتیق چگونه بوده است؟

روش تحقیق

روش تحقیق این پژوهش به صورت توصیفی است و به شیوه استقرایی یعنی رسیدن از جزئیات به کلیات استفاده شده و از سه فرایند وصف، ارزیابی و تحلیل یافته‌ها و داده‌ها نتایجی به دست آمده و نیز از منابع مکتوب و تحقیقات پیمایشی و میدانی استفاده شده است.

پیشینه پژوهش

تاکنون مقالات متعددی درباره کتیبه و کتیبه‌نگاری انجام شده که معمولاً به مباحث

گونه‌شناسی ساختاری و محتوایی کتیبه‌های چهار ایوان صحن عتیق حرم مطهر رضوی ❖ ۱۳۵

کلی در این موضوع پرداخته است؛ مانند مقاله رضاخانی‌پور (۱۳۸۱) با عنوان «کتیبه و کتیبه‌نگاری» و «کتیبه‌نگاری» نویسندگان سیدامیر رجایی باغسرخ‌ی و سمیه بصیری (۱۳۹۱)؛ «اهمیت کتیبه‌شناسی به مثابه سندشناسی» نوشته سیروس نصرالله‌زاده (۱۳۹۰)؛ «تحول هنر کتیبه‌نگاری عصر صفوی با توجه به کتیبه‌های صفوی مجموعه حرم مطهر امام رضا^(ع)» نویسندگان سید هاشم حسینی و محمود طاوسی (۱۳۸۵)؛ همچنین مقالاتی در باره مباحث محتوایی و مضمون کتیبه‌ها نیز نوشته شده است مانند: مقالات مهناز شایسته‌فر با عناوین «جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی» (۱۳۸۰) و «بررسی محتوایی کتیبه‌های مذهبی دوران تیموریان و صفویان» (۱۳۸۱). شایان ذکر است درباره کتیبه‌های آستان قدس نیز دو کتاب به نویسندگی مهدی صحراگرد منتشر شده است که از مجموعه شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی بوده و مربوط به مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی است که یکی از آن‌ها سال ۱۳۹۲ منتشر شده و مربوط به کتیبه‌های مسجد گوهرشاد است و دیگری به تازگی منتشر شده و مربوط به کتیبه‌های صحن انقلاب است؛ در این دو کتاب کتیبه‌ها از نظر تاریخی و هنری بررسی شده است.

مرور تاریخی

در شمال روضه منوره، یکی از قدیمی‌ترین صحن‌های^۱ حرم مطهر رضوی قرار گرفته که در گذشته به نام‌های صحن عتیق یا کهنه و در جمهوری اسلامی به صحن انقلاب نام‌گذاری شده است. این فضای تاریخی همواره مورد توجه حکمرانان، اندیشمندان و بزرگان در دوران‌های مختلف بوده و چندین بار بازسازی شده است. به نقل از تاریخ و استناد به کتیبه‌ها، این صحن متعلق به دو عصر تیموری و صفویه و دارای دو بانی بوده است. بنای اصلی و اولیه آن مربوط به قرن نهم قمری، اواخر دوران تیموری بوده و گسترش آن نیز در عصر صفویه انجام شده اس (افشار آرا، ۱۳۸۲: ۳۱۶). این صحن پشت سر حضرت واقع

۱- صحن: سرای، فضای باز، حیاط، میدان.

شده و «نصف آن که در سمت گنبد طلای نادری است از بناهای امیر علیشیر، وزیر شاه سلطان حسین بایقرا و نصف دیگر از بناهای شاه عباس است» (صنیع‌الدوله، ۱۳۶۲: ۱۲۹). هنگامی که در سال ۱۰۲۱ قمری شاه عباس صفوی برای زیارت به حرم مطهر مشرف می‌شود با کوچک یافتن فضای صحن آن را توسعه می‌دهد و به قرینه نیمه جنوبی (بنای امیرعلیشیر) نیمه شمالی و دو ایوان شرقی و غربی را احداث می‌کند. بعد از این اقدام، شاه عباس دوم در سال ۱۰۵۶ قمری تمام بنای صحن را مرمت و بازسازی می‌کند (اسکندر بیگ، ۱۳۱۷: ۵۸۴). پس از آن نیز صحن، بارها بازسازی و مرمت می‌شود. این صحن با مساحت حدود ۶۷۴۰ متر مربع دارای چهار ایوان^۱ بزرگ و تاریخی به قرینه یکدیگر است که به جز ایوان جنوبی بقیه از ورودی‌های اصلی حرم و از اهمیت به‌سزایی برخوردار هستند زیرا ایوان‌ها علاوه بر آن که «برای جریان یافتن هوا باز هستند، از تابش آفتاب جلوگیری می‌کنند و به عنوان یکی از اجزای تشکیل دهنده اهمیت فوق‌العاده‌ای داشته و به بنا برجستگی و شکوه می‌بخشند» (هیل و گرابر، ۱۳۷۵: ۱۸ - ۱۹).

گونه‌شناسی کتیبه‌ها

معماران و کتیبه‌نگاران ایرانی در هر بنا، بر اساس موقعیت و جایگاه، ترکیب خاصی برای کتیبه‌ها در نظر می‌گرفتند؛ به این دلیل در بناهای گوناگون با انواع مختلفی از کتیبه‌ها به لحاظ قالب و ساختار مواجه هستیم. از عوامل دیگر تنوع در کتیبه‌ها انواع ترکیب‌بندی، خطوط و همچنین شیوه و اسلوبی است که در طول دوران مختلف تاریخی هنرمندان با توجه به موقعیت و کاربرد مکان به کار می‌برده‌اند. از دوران اسلامی کاربرد کتیبه بیشتر در مکان‌های مذهبی بوده و در کتیبه‌هایی که در این گونه مکان‌ها استفاده

۱- ایوان به عنوان یک فرم سه بعدی از یک طاق آهنگ تشکیل می‌شود که از سه طرف بسته و یک طرف باز بوده و به صورت فضاهای ورودی و خروجی ساخته می‌شوند و کانونی برای تزیینات مختلف بنا، چون مقرنس، کاربندی، کاشی‌کاری، حجاری و کتیبه نگاری است.

گونه‌شناسی ساختاری و محتوایی کتیبه‌های چهار ایوان صحن عتیق حرم مطهر رضوی ❖ ۱۳۷

می‌شود، سه بعد حقیقت معنوی، قرآن کریم، حقیقت روح و سخن پیامبر (ص) و ائمه (ع) و حدیث، سنت و دعا، تجلی می‌یابد. طبق این مطلب انواع موضوعات کتیبه‌های مذهبی از این حقایق معنوی سرچشمه گرفته است، لذا «تکرار فراوان کتیبه‌های مأخوذ از قرآن کریم بر دیواره‌های مساجد و سایر ابنیه انسان را به این حقیقت می‌رساند که تار و پود حیات اسلامی از آیات قرآنی تئیده شده و از احاطه معنوی متکی بر قرائت قرآن و نماز می‌باشد» (شایسته‌فر، ۱۳۸۱: ۹۱). از راه‌های شناخت کتیبه‌ها، طبقه‌بندی آن‌هاست؛ بنابراین در ادامه مقاله، کتیبه‌های چهار ایوان صحن عتیق از دو جنبه ساختار و محتوا تقسیم بندی بررسی شده است.

طبقه‌بندی از لحاظ ساختار

کتیبه‌ها را از نظر محل قرارگیری و ارتباط با فضا، می‌توان به انواعی مانند الف- کتیبه‌های طوماری ب- کتیبه‌های قاب‌بندی ج- الواح کتیبه‌ای، طبقه‌بندی کرد. آنچه در این نوع طبقه‌بندی مهم است، ارتباط قالب کتیبه با متن آن می‌باشد.

الف - کتیبه‌های طوماری: کتیبه‌هایی هستند که بر پیشانی ایوان‌ها، ورودی بنا، اطراف محراب، ساقه گنبد و... به صورت افقی و گاه در جهات افقی و عمودی قرار می‌گیرند. این کتیبه‌ها رایج‌ترین نوع به کار رفته در بناهای اسلامی به شمار می‌آید و طولانی‌ترین متن‌ها و مهم‌ترین کتیبه‌ها به این نوع اختصاص پیدا می‌کند. این نوع از کتیبه‌ها بخش مهمی از بنای ایوان‌های صحن عتیق را به خود اختصاص داده و به دلیل اهمیت مکانی، در چهار ایوان این نوع کتیبه‌ها بیشتر به آیات قرآن اختصاص پیدا کرده است. به گفته سراج شیرازی نکته مهم در کتیبه‌های طوماری آن است که خطی که برای کتابت این نوع کتیبه استفاده می‌شود از نظر اندازه قلم متناسب با محل است و اندازه عرض کتیبه با محل نصب در درجه نخست اهمیت قرار دارد؛ معمولاً به علت وابستگی شکل این کتیبه‌ها با بستر بنا طول آن‌ها زیاد بوده، بنابراین برای هماهنگ شدن طول با عرض، اندازه حروف عمودی و الف‌ها بلندتر از حد معمول نوشته می‌شود؛ طبق این مسئله در کتیبه‌نگاری ممکن است، قواعد مربوط به نسبت‌ها در

خوشنویسی و اندازه حروف نسبت به هم یکسان نباشد، اما در ترکیب‌بندی سطر متناسب و با توجه به فاصله کتیبه تا ناظر، خوانا باشد؛ به این منظور، اندازه قلم را چنان در نظر می‌گیرند که از فاصله دورخوانا دیده شود (سراج شیرازی، ۱۳۷۶: ۱۴۵).

ب - قاب‌بندی‌ها: همان‌طور که از نام آن مشخص است کتیبه‌هایی که درون قاب کوچک به صورت مستطیل یا مربع قرار می‌گیرند به این گروه تعلق دارند. این نوع کتیبه معمولاً به صورت نقشی تزئینی در قسمت‌های مختلف بنا تکرار می‌شوند و دارای متن کوتاه هستند. موضوعات به کار برده شده در این نوع کتیبه‌ها معمولاً اسماء الهی، تسیحات اربعه یا عبارات مذهبی چون شهادتین بوده و تکرار آن یادآور سنت ذکر در فرهنگ اسلامی است. این نوع کتیبه در واقع برای ترصیع و تزئین صرف بنا مورد استفاده قرار می‌گیرد، بنابراین خوانا بودن و وضوح آن چندان مورد توجه نیست (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۴۲). این نوع کتیبه در ایوان‌های صحن عتیق کاربرد کمی داشته و برای نمونه می‌توان به دو کتیبه سمت راست و چپ، داخل محراب ایوان طلا اشاره کرد.

ج - الواح کتیبه‌ای: این گروه کتیبه‌ها نیز مانند قاب‌بندی‌ها در فرمی که معمولاً به شکل‌های ترنج، شمسه یا هندسی هستند، به کار برده می‌شوند و جنبه تزئینی دارند؛ بنابراین مانند گروه قبل خوانایی آن در درجه دوم اهمیت قرار می‌گیرد. اما عمده‌ترین تفاوت آن که سبب شده این نوع در دسته‌بندی جدا قرار بگیرد به علت آن است که در ترکیب‌بندی این کتیبه‌ها کرسی خط، بر اساس فرم قاب تعیین می‌شود و کاتب برای پر کردن تمام فضای کتیبه، کرسی خط را تغییر می‌دهد و این مسئله گاه در اندازه مفردات خط نیز اثر می‌گذارد (همان). کتیبه‌های روی ستون‌های چهار ایوان که در ابتدا و انتهای کتیبه حاشیه ایوان نصب شده است از این نوع است.

طبقه‌بندی از لحاظ مضمون و محتوا

متن کتیبه‌های ایوان‌های صحن عتیق معمولاً به آیات قرآنی، احادیث، دعا و ستایش

گونه‌شناسی ساختاری و محتوایی کتیبه‌های چهار ایوان صحن عتیق حرم مطهر رضوی ❖ ۱۳۹

سال پنجم
شماره ۲۰ زمستان ۱۳۹۶

تعلق دارد، اما در بخش‌هایی از ایوان‌ها کتیبه‌هایی مانند شعر یا اطلاعاتی دربارهٔ مرمت بنا و... به چشم می‌خورد. به نظر صحراگرد، می‌توان کتیبه‌ها را از نظر متن و محتوا به سه نوع: الف - کتیبه‌های مذهبی، شامل آیات قرآن، احادیث، دعا و مدح ب - کتیبه‌های احداثیه، شامل مواردی که اطلاعاتی درباره تاریخ احداث بنا یا مرمت و بازسازی آن و همچنین درباره بانی، مباشر، معمار و... می‌دهد ج - کتیبه‌های ترکیبی مذهبی احداثیه، تقسیم کرد (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۳۸).

الف - کتیبه‌های مذهبی: این کتیبه‌ها شامل متون مذهبی هستند که بر اساس نوع متن به چند دسته تقسیم می‌شوند: ۱- کتیبه‌هایی که متن آیات قرآن کریم است. معمولاً انتخاب این آیات از سوره‌های کوچک قرآن است یا آیاتی از سوره بزرگ انتخاب می‌شود؛ این موضوع به ویژه از سوره بقره با انتخاب «آیه الکرسی» بسیار مرسوم است. محل قرارگیری این گونه کتیبه‌ها معمولاً در قسمت‌های مهم و اصلی بناست. تقریباً روی تمام بناهای اسلامی، کتیبه‌هایی با مضامین قرآن، دعا و حدیث وجود دارد و محل‌های مشخصی نیز برای نگارش آن‌ها استفاده می‌شود (شایسته‌فر، ۱۳۸۰: ۶۰). در ایوان‌های صحن عتیق نیز بیشترین و مهم‌ترین کتیبه‌ها به این نوع اختصاص پیدا کرده است؛ چنان‌که بر حاشیه بیرونی ایوان جنوبی (ایوان طلا) با خط ثلث^۱ به رنگ سفید، بر زمینه لاجوردی سوره مبارکه مریم نوشته شده که به خط محمد رضا امامی^۲ است و در کنار آن به خط کوفی^۳ با رنگ زرد سوره مبارکه یس نوشته شده است. (شکل ۲) سوره مریم تا آیه ۳۴ (ذالک عیسی ابن مریم قول الحق) و سوره یس نیز تا آیه ۱۹ ادامه پیدا می‌کند. (شکل ۳) کتیبه‌های مرقوم شده بر روی

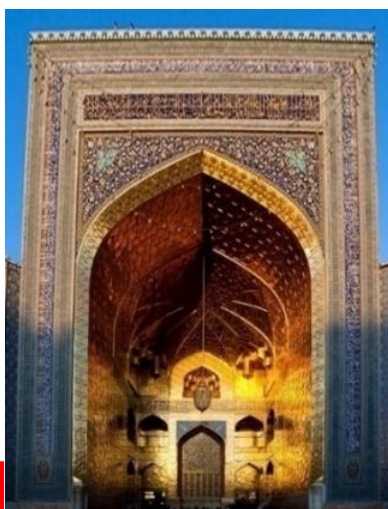
۱- این خط که طی تحولات متعدد از کوفی اخذ شده است، بیشترین کاربرد را در کتیبه دارد. وجه تسمیه این خط به دلیل

نسبت ۱ - ۳ سطح و ۲ - ۳ دور در مقایسه با خطوط محقق و نسخ می‌باشد.

۲- محمدرضا امامی اصفهانی: از خوشنویسان صاحب نام قرن ۱۱ معاصر شاه عباس اول و شاه سلیمان صفوی و از شاگردان علیرضا عباسی بوده است. او عمری طولانی داشته و به او «امام خطاطان» گفته‌اند.

۳- این خط که برای نوشتن قرآن‌های اولیه به کار رفت، اولین خط هنر قدسی کتابت قرآن محسوب می‌شود و نخستین خطی است که در کتیبه نگاری ابنیه به کار گرفته شد.

❖ ایوان غربی (ایوان ساعت) نیز به خط ثلث بوده و با رنگ سفید بر زمینه لاجوردی در حاشیه ایوان سوره مبارکه الانسان تا آخر نوشته شده (اشکال ۴-۶) و با رنگ زرد بر زمینه لاجوردی در وسط ایوان نیز آیه الكرسي تا علی العظیم نوشته شده است. (شکل ۷) در داخل ایوان ساعت نیز بالای در، غرفه‌ای است که دور آن کتیبه‌ای با خط ثلث به رنگ سفید بر زمینه لاجوردی آیه الكرسي مرقوم شده است. (اشکال ۸ و ۹) همچنین در کتیبه حاشیه ایوان شرقی (ایوان نقاره‌خانه) با خط ثلث سوره مبارکه مزمل نقش بسته و کاتب آن محمد حسین شهید مشهدی است (اشکال ۱۰-۱۲) و بر پیشانی ایوان نیز سوره مبارکه نور با خط ثلث به رنگ زرد بر زمینه لاجوردی کتیبه شده است. (شکل ۱۳)

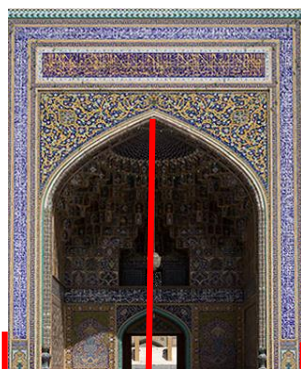
شکل ۱ - ایوان طلا - عکس از نگارنده

شکل ۲ شکل ۳

گونه‌شناسی ساختاری و محتوایی کتیبه‌های چهار ایوان صحن عتیق حرم مطهر رضوی ❖ ۱۴۱

❖ سال پنجم شماره ۲۰ زمستان ۱۳۹۶

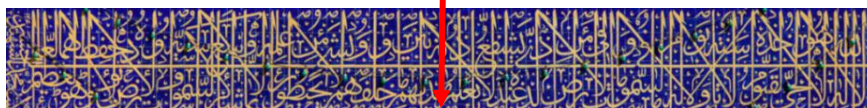

شکل ۴- ایوان ساعت - عکس از نگارنده

شکل ۶

شکل ۵

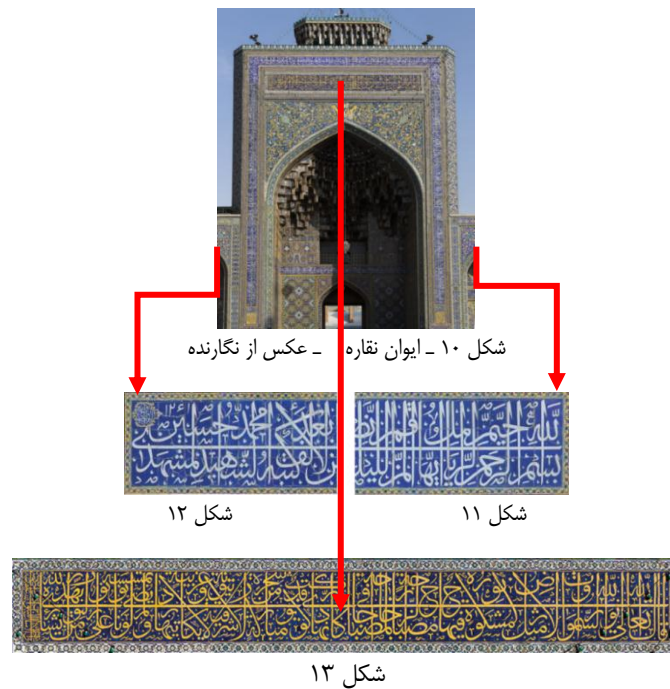
شکل ۷

شکل ۸ - غرفه داخل ایوان ساعت - عکس از نگارنده

شکل ۹

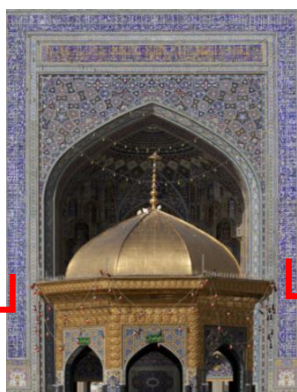
در نهایت در حاشیه ایوان شمالی (ایوان عباسی) از سمت راست، سوره مبارکه جمعه با خط ثلث به رنگ سفید بر زمینه لاجوردی نوشته شده (اشکال ۱۴ و ۱۵) و در آخر سمت چپ ایوان، نام محمدحسین مشهدی و سال ۱۲۶۲ تحریر شده است. (شکل ۱۶) در داخل ایوان عباسی نیز از سمت راست ایوان در زیر سه غرفه، آیه شریفه (قل اللهم مالک الملك) آیات ۲۶ و ۲۷ سوره مبارکه آل عمران تا آخر نوشته شده است. (اشکال ۱۷ و ۱۸) همچنین در سمت چپ، زیر غرفه چهارم، سوره مبارکه کوثر آورده شده است. (شکل ۱۹) (رحیم‌زاده تبریزی، ۱۳۹۳: ۸۷).

۲ - دومین نوع از کتیبه‌های مذهبی به احادیث از پیامبر و ائمه اطهار^(ع) اختصاص دارد. سابقه استفاده از این نوع کتیبه‌ها به قرن چهارم می‌رسد و در واقع احادیث ائمه شیعه از دوره صفویه رواج پیدا کرد؛ این امر ناشی از مذهب حاکمان زمان بوده زیرا

گونه‌شناسی ساختاری و محتوایی کتیبه‌های چهار ایوان صحن عتیق حرم مطهر رضوی ❖ ۱۴۳

حامیان و بانیان آثار معماری غالباً افراد وابسته به دربار، سنی مذهب بودند و همین امر امکان استفاده از احادیث را فراهم نمی‌کرد (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۳۹).

❖ سال پنجم شماره ۲۰ زمستان ۱۳۹۶

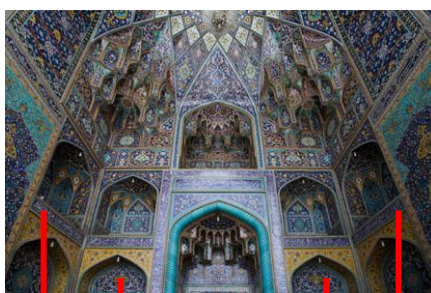

شکل ۱۴- ایوان عباسی - عکس از نگارنده

شکل ۱۶

شکل ۱۵

شکل ۱۷- داخل ایوان عباسی - عکس از نگارنده

شکل ۱۸ و ۱۹

در ایوان‌های صحن عتیق که بیشتر متعلق به دوران صفویه است، استفاده از این نوع کتیبه بسیار مشاهده می‌شود و در داخل هر چهار ایوان کتیبه‌هایی با مضمون احادیث به کار برده شده است. در داخل ایوان طلا، بالای چهار غرفه کوچک فوقانی، کتیبه‌ای طوماری به خط ثلث جلی وجود دارد که احادیثی با طلا بر زمینه لاجوردی که مزین به نقوش اسلیمی است، به این شرح نوشته شده است: بسم الله رب العالمین و الصلوه علی خیر خلقه محمد و آله الطاهرین و سلم تسلیم کثیرا. روی عن الصادق جعفر عن آبائه علیهم السلام عن امیرالمؤمنین علی (اشکال ۲۰-۲۲) قال، قال رسول الله علیه و آله ستدفن بضعة منی بارض خراسان لایزورها مؤمن الا وحب الله عزوجل له الجنة و حرم جسده علی النار^۱. قال علی بن موسی الرضا علیه التحیه و الثناء من زارنی علی بعد داری و مزاری آتیه یوم القیامه فی ثلاث مواطن حتی اخلصه من احوالها، اذا تطایرت الکتب یمینا و شمالا و عند الصراط و عند المیزان^۲. قال النبی صلی الله علیه و آله لعلی علیه السلام یا ابالحسن جعل الله قبرک و قبر ولدک بقاعا من بقاع الجنة و عرصه من عرصاتها^۳ (عطاردی، ۱۳۷۱: ۲۰۶ - ۲۰۷). در انتهای متن کتبه محمد بن علی سلیمان الرضوی فی ۱۱۴۵ مشهود است. (شکل ۲۲)

بالای ازاره^۴، در سمت راست و سمت چپ داخل ایوان نیز احادیثی درباره فضیلت زیارت حضرت امام رضا^(ع) کتیبه شده است. بر کتیبه دیوار سمت راست نوشته شده: بسند معتبر از حضرت رسول خدا^(ص) منقول است که فرمودند زود باشد که پاره تن من در زمین خراسان مدفون گردد و هیچ مؤمنی او را زیارت نکند مگر آن که حق تعالی بهشت را از برای او واجب گرداند و در حدیث دیگر فرموده‌اند که پاره‌ای از بدن من در

۱- از حضرت صادق^(ع) روایت شده که امیرالمؤمنین^(ع) فرمودند از رسول خدا شنیدم می‌فرمود: به زودی پاره‌ای از تن من در خراسان دفن خواهد شد، هر مؤمنی او را زیارت کند خداوند او را داخل بهشت می‌کند و بدنش را بر آتش دوزخ حرام می‌گرداند.
۲- امام رضا^(ع) فرمود: هر کس مرا در غربت زیارت کند، روز قیامت در سه جا به فریاد او خواهم رسید و او را از مشکلات نجات خواهم داد نخست هنگام عرض نامه اعمال که از راست و چپ مردم فرو ریخته می‌شوند دوم هنگام عبور از صراط و سوم هنگام سنجش اعمال.

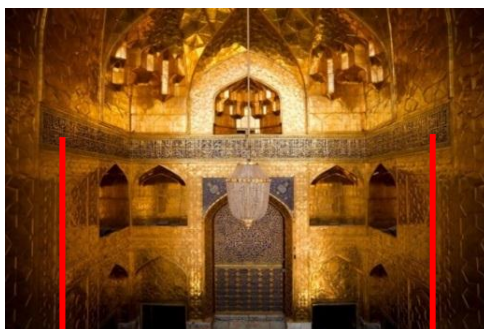
۳- رسول خدا^(ع) به علی^(ع) فرمودند: ای ابوالحسن خداوند قبر تو و فرزندان را از بقاع و عرصات بهشت قرار داده است.

۴- ازاره: در لغت یعنی هر چیز که بر کمر بسته شود و ساق‌ها را بپوشاند، در ساختمان‌ها نمای قسمت پایین دیوار اطاق یا ایوان را گویند.

گونه‌شناسی ساختاری و محتوایی کتیبه‌های چهار ایوان صحن عتیق حرم مطهر رضوی ❖ ۱۴۵

❖ سال پنجم، شماره ۲۰، زمستان ۱۳۹۶

خراسان مدفون خواهد شد هر غمناکی او را زیارت کند البته حق تعالی غمش را زایل گرداند (شکل ۲۳) بر کتیبه دیوار سمت چپ روی ازاره نیز نوشته شده: بسند معتبر منقول است که حضرت امیرالمؤمنین^(ع) فرمودند زود باشد که مردی از فرزندان من به زهر کشته شود در زمین خراسان به ظلم و عدوان که نام او نام من و نام پدرش نام موسی بن عمران هر که او را در غربت زیارت کند گناهان گذشته و آینده او را حق تعالی بیامرزد هر چند مثل عدد ستاره‌های آسمان و قطره‌های باران و برگ درختان باشد. (شکل ۲۴) در کتیبه‌های زیر طاق داخل ایوان ساعت نیز، با خط ثلث علیرضا عباسی^۱ احادیثی مکتوب است، این خط نیز به رنگ سفید بر زمینه لاجوردی است که با نقوش اسلیمی زینت یافته است. (اشکال ۲۵ و ۲۶) (رحیم زاده تبریزی، ۱۳۹۳: ۷۷).

شکل ۲۰- داخل ایوان طلا - عکس از نگارنده

شکل ۲۲

شکل ۲۱

۱- علی‌رضا عباسی تبریزی: (وفات ۱۰۳۸ ق.) خطاط برجسته و استاد خوشنویسی ایرانی بود که از طرف شاه عباس صفوی به لقب شاهنواز خان ملقب گردید. وی خط نسخ و ثلث را با استادی تمام می‌نوشت و در خط نستعلیق شیوه‌ای خاص داشت.

شکل ۲۳

شکل ۲۴

احادیث فوق از صحیح بخاری و مسلم نقل شده که قالت عائشه: خرج رسول الله صلی الله علیه وآله و سلم ذات غدها علیه مرط مرجل من شعر أسود، فجاء الحسن فادخله ثم جاء الحسين فادخله ثم جاءت فاطمه فادخلها ثم جاء علی فادخله ثم قال: انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت و یطرحکم تطهیرا. فی صحیح مسلم عن سعد بن ابی وقاص، قال لما نزل «فقل تعالوا ندع ابناءنا و ابناءکم» در این جا دنبال حدیث قطع شده و حدیث دیگری نوشته شده که قال رسول الله صلی اله علیه وآله فاطمه بضعه منی من آذاها فقد اذانی و من آذانی فقل آذی الله و من اذی الله فقد کفر، صدق رسول الله صلی الله علیه وآله کتبه علیرضا العباسی^۱ «این کتبیبه در سال ۱۳۴۰ قمری تعمیر شده و نام طاهر رضوی ذکر گردیده است» (عطاردی، ۱۳۷۱: ۲۱۰ - ۲۱۱).

^۱ - عایشه گوید: یکی از روزها هنگام صبح رسول خدا (ص) از خانه خارج شدند در حالی که ردائی بر دوش افکنده بودند، در این هنگام حسن بر او وارد شدند رسول خدا او را زیر ردا جای دادند و بعد حسین آمد او را هم جا دادند و بعد فاطمه و علی آمدند آن ها را هم جای دادند و سپس این آیه شریفه نازل شد «انما یریدالله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت و یطرحکم تطهیرا» مسلم در صحیح خود نقل می کند که سعدوقاص گفت هنگامی که این آیه شریفه نازل شد «فقل تعالوا ندع ابناءنا و ابناءکم» رسول خدا (ص) فرمودند: فاطمه پاره تن من می باشد، هر کس او را آزار دهد مرا آزار داده و هر که مرا آزار دهد خداوند را آزار داده است و هر کس خداوند را آزار دهد کافر است.

گونه‌شناسی ساختاری و محتوایی کتیبه‌های چهار ایوان صحن عتیق حرم مطهر رضوی ❖ ۱۴۷

❖ سال پنجم شماره ۲۰ زمستان ۱۳۹۶

شکل ۲۵- داخل ایوان ساعت- عکس از نگارنده

شکل ۲۶

داخل ایوان نقاره نیز دور طاق و کمر ایوان احادیثی به چشم می‌خورد که با خط ثلث به رنگ سفید بر زمینه لاجوردی به شکل طوماری کتیبه شده است؛ در انتهای کتیبه (فی تسمع و خمسين و الف) درج شده است. (اشکال ۲۷ و ۲۸) متن احادیث الکاشف بدین شرح است: روی عن صاحب الکاشف عن النبی صلی الله علیه و آله و سلم فی تفسیر قوله تعالی قل لا اسئلكم علیه اجرا الا الموده فی القربی من مات علی حب آل محمد مات شهیدا، الا و من مات علی حب آل محمد مات مغفورا، الا و من مات علی حب آل محمد مات تائبا، الا و من مات علی حب آل محمد مات مؤمنا مستکمل الایمان^۱. الا و من مات علی حب آل محمد بشره ملک الموت بالجنه الا و من مات علی حب آل محمد تزف الجنه کما تزف العروس الی بیت زوجها الا و من مات علی حب

۱- در تفسیر کشاف از حضرت رسول^(ص) روایت شده که در تفسیر آیه شریفه قل لا اسئلكم علیه اجرا فرمودند: هر کس بر دوستی آل محمد علیهم السلام بمیرد شهید مرده است. آگاه باشید هر کس در محبت آل محمد بمیرد آمرزیده است. هر کس بر دوستی آل محمد بمیرد موفق به توبه می‌شود و هر کس در محبت آن‌ها در گذشت مؤمن کامل از دنیا می‌رود.

آل محمد فتح له بابا الی الجنة، الا و من مات علی حب آل محمد جعل الله عزوجل زوار قبره، ملئکه بالرحمه، الا و من مات علی حب آل محمد مات علی سنه رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم. الا و من مات علی بغض آل محمد جاء يوم القيامة یئس من رحمه الله، الا و من مات علی بغض آل محمد مات کافرا، الا و من مات علی بغض آل محمد لم یشم رائحه الجنة صدق الله و صدق نبی الله^۱.

عن النبی صلی الله علیه وآله وسلم انه قال فاطمه مهجه لقلبی وابناها ثمره فؤادی وبعلمها نور بصری والائمه من ولدها امنائی وحبله الممدود بیته و بین خلقه، من اعتصم به نجی و من تخلف عنه هوی^۲. حدثنا أبو جعفر باسناده عن الحسين بن زیاد قال سمعت ابا عبد الله الصادق جعفر بن محمد علیهما السلام یقول: یخرج من ولد ابنی موسی اسمه اسم امیرالمؤمنین، فیتقل فی ارض طوس وهی بخراسان بالسم فیدفن فیها غریبا، من زاره عارفا بحقه اعطاه الله اجر من هاجر قبل الفتح فی تسمع وخمسين والف^۳ (عطاردی، ۱۳۷۱: ۲۱۷).

در داخل ایوان درون غرفه بالای ورودی نیز حدیثی از امام صادق^(ع) کتیبه شده و سال آن در انتها ۱۳۸۷ درج گردیده است. (شکل ۲۹ و ۳۰) قال الصادق علیه السلام یقتل حفدتی بارض خراسان فی مدینته یقال لها طوس مزاره الیها حجقه عارفا فاتحه

۱- آگاه باشید هر کس به محبت آل محمد در گذشت فرشته مرگ او را به بهشت مژده می‌دهد، هر کس به دوستی آل محمد بمیرد بهشت را برای ورود او زینت می‌کنند همان گونه که عروس را برای بردن به خانه شوهر آرایش می‌دهند، هر کس به محبت آل محمد در گذرد درهای بهشت بروی او گشوده می‌شوند. آگاه باشید هر کس به محبت آل محمد علیهم السلام بمیرد، خداوند فرشتگان رحمت را بطرف قبر او روانه می‌کند، هر کس به دوستی آن‌ها در گذشت بر سنت رسول خدا صلی الله علیه وآله از دنیا می‌رود. هر کس با دشمنی آل محمد بمیرد روز قیامت از رحمت خدا نا امید می‌گردد، هر کس به دشمنی آن‌ها بمیرد کافر مرده است و هر کس با بغض آل محمد در گذرد بوی بهشت به مشام او نمی‌رسد.

۲- رسول خدا صلی الله علیه وآله فرمودند: فاطمه خون دل من است و دو فرزند او میوه‌های دل من هستند و شوهرش نور دیدگان من می‌باشد، امامان از فرزندان او امنای من هستند آن‌ها ریسمان خدا هستند که بین او و مردم قرار داده شده‌اند هر کس به علی چنگ بزند نجات پیدا می‌کند و هر کس وی را ترک گوید سقوط می‌نماید.

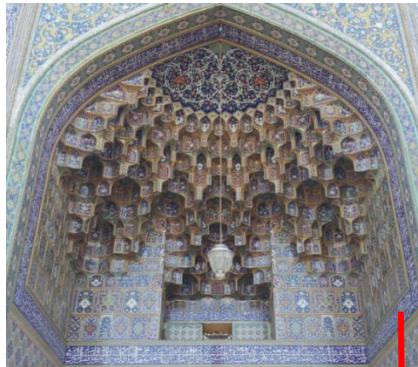
۳- امام جعفر صادق^(ع) فرمودند: یکی از فرزندان موسی فرزندم که هم نام امیرالمؤمنین علیه السلام می‌باشد بطرف طوس خواهد رفت و در آن جا به وسیله سم کشته خواهد شد و در آن جا غریبانه به خاک سپرده خواهد شد، هر کس از روی معرفت او را زیارت کند خداوند اجر کسانی را که قبل از فتح مکه مهاجرت کردند خواهد داد.

گونه‌شناسی ساختاری و محتوایی کتیبه‌های چهار ایوان صحن عتیق حرم مطهر رضوی ❖ ۱۴۹

❖ سال پنجم شماره ۲۰ زمستان ۱۳۹۶

خدیدومر القیامه فادفی خلته الجتته وان کامنه هل اکبار قیل و ما عرفان حقه قالان یعلم انه امام شهید مفترض صدق علیه السلام کتبه الرضوان.

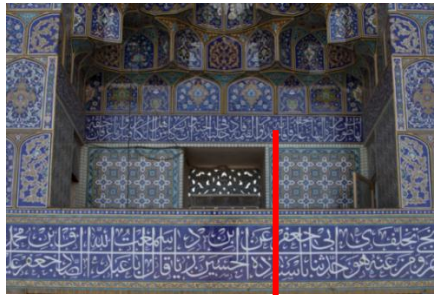
۳ - گونه سوم کتیبه‌هایی هستند که در دعا و ستایش پروردگار، مدح پیامبر و ائمه آمده‌اند یا بیان کننده صفات و اسماء احسنی الهی هستند. شایان ذکر است گروهی از کتیبه‌های مدح و ستایش، از نظر ظاهر و محتوا صورتی کاملاً متفاوت دارند؛ متن این گونه کتیبه‌ها اشعار فارسی است که معمولاً در قالب قصیده یا غزل در مدح افراد سروده شده است. این گونه کتیبه در دوره صفویه رایج شد و در دوره قاجار به اوج رسید. این کتیبه‌ها، گاه مدح امام^(ع)، حاکم زمان یا اطلاعاتی از تعمیر و ساخت بنا را نشان می‌دهد. به دلیل اطلاعات داده شده این گونه را می‌توان در گروه کتیبه‌های احداثیه نیز قرار داد (رجایی باغسرخ، بصیری، ۱۳۹۱: ۲۴). بارزترین نمونه این نوع کتیبه در صحن عتیق کتیبه داخل محراب ایوان طلاست که قصیده‌ای در مدح حضرت رضا^(ع) با خط نستعلیق می‌باشد، در داخل متن و انتهای آن اطلاعات راجع به بانی و کاتب و سال آن درج شده است، بنابراین جزو کتیبه احداثیه نیز قرار می‌گیرد. (شکل ۳۲)

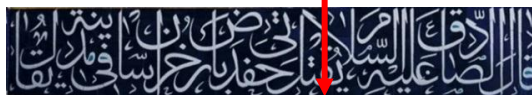
شکل ۲۷- داخل ایوان نقاره - عکس از نگارنده

شکل ۲۸

شکل ۲۹- داخل ایوان نقاره، غرفه بالای ورودی - عکس از نگارنده

شکل ۳۰

بر در صحنش چو زائر از صداقت جبهه ساست
و از فضایش عالم انوار در کسب ضیاست
دیدۀ سیاره را مانند ثابت توتیاست
و از فضایش عالم انوار در کسب ضیاست
شکل خورشیدی عیان این جازهر خشت طلاست
آشیان مرغ آمین است یا دست دعاست
کز فروغ آن منور تا ابد صحن سماست
مغفرت در جستجوی و معصیت در دست و پاست
رستن گلهای عفو از تخم عصیان جابجاست
کز غلامان در سلطان علی موسی الرضاست
آنکه در هر کار امیدش بتوفیق خداست
نیت صافش بحق از روز اول آشناست
بر کفش مانند نرگس متصل جام طلاست

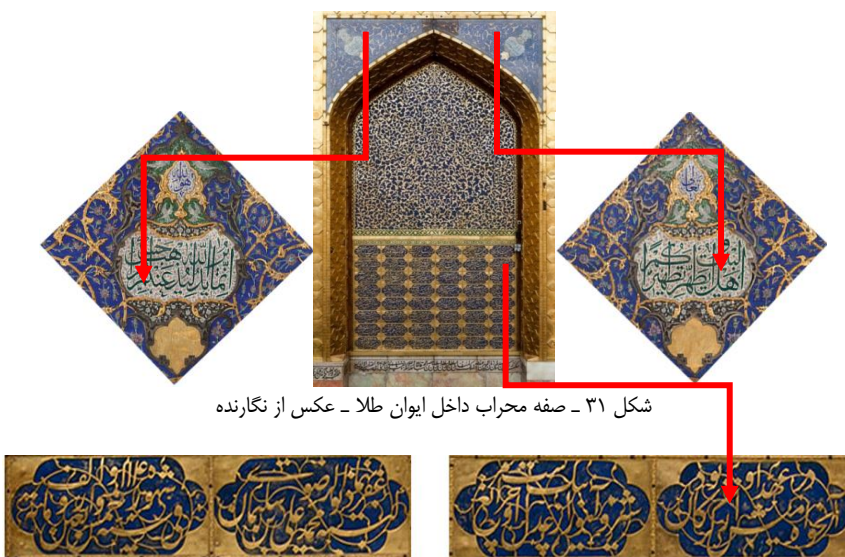
حبذا زین منظر عالی که فردوس برین
آسمان زین آستان فیض سعادت می برد
چشم انجم روشن از گرد و غبار درگهش
آسمان زین آستان فیض سعادت می برد
ماه را از مهر می بخشد ضیاء آئینه اش
رسته از صحن جنان گلدسته ای زرین مهر
یا فروزان مشعل نوری است در دست زمین
جان فدای روضه ای کز فضل رب العالمین
فیض رحمت بین کز اندک اشک در یکطرفه عین
کرد تجدید بنا اینجا سکندر طالعی
کلب درگاه امیرالمؤمنین نادر قلی
والی ملک خراسان آنکه از اخلاص و صدق
دید تا فیض نظر از ساقی کوثر مدام

گونه‌شناسی ساختاری و محتوایی کتیبه‌های چهار ایوان صحن عتیق حرم مطهر رضوی ❖ ۱۵۱

❖ سال پنجم شماره ۲۰ زمستان ۱۳۹۶

بر تمام خلق ایران تا قیامت فخرهاست
این طلا را هر که دست افشار می‌گوید رواست
فتنه و آشوب پنهان به کنج انزواست
رای هند و قیصر خاقان بمحنت مبتلاست
در حقیقت حامی شرع مبین مصطفی است
دزد را رنگی نباشد گر همه دزد حناست^۱
صفه و گلدسته و صحن مقدس زو طلاست
باد باقی تا اثر از گردش دوران بپاست
دمبدم زان صفه و ایوان هویدا صد صفاست

هم زمین فیض او اندر جهان افشار را
چون زدست جود او این جا بمصرف می‌رسد
تاج بخش عرصه عالم که از شمشیر او
آنکه از چین جبین و قهرمان صولت
لشگر او را خطاب از غیب شد اصحاب دین
شحنه عالم در آن ملک که شبگیری کند
از قزلباشی علم تا کشته شخص همتش
شد بتوفیق خدا ایوان و گلدسته تمام
از زبان کعبه گفتم بهر تاریخش ندیم

شکل ۳۱ - صفه محراب داخل ایوان طلا - عکس از نگارنده

شکل ۳۲

۱- این بیت اضافه شده است؛ در مکتوبات قدیمی این بیت نوشته نشده است. برای اطلاع بیشتر رک به کتاب مطلع الشمس.

در قسمت بالای محراب نیز دو کتیبه کوچک در سمت راست و چپ قرار دارد که بر روی آن‌ها با خط ثلث نوشته شده (هو الله تعالی - انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت و یطهرکم تطهیرا) (شکل ۳۱) در داخل ایوان طلا در جایگاه درهای ورودی، اطراف دو در سمت راست کتیبه‌هایی موجود است که بر روی سنگ مرمر با خط نستعلیق نوشته شده: الهی قلبی محجوب و نفسی معیوب و عقلی مغلوب و هوائی غالب. همچنین در اطراف دو در، سمت چپ نیز نوشته شده: و طاعتی قلیل و معصیتی کثیر و لسانی مفر بالذنوب فکیف حیلتی یا ستار العیوب و یا علام الغیوب^۱. (اشکال ۳۳ و ۳۴)

شکل ۳۳- داخل ایوان طلا ورودی سمت راست - عکس از نگارنده

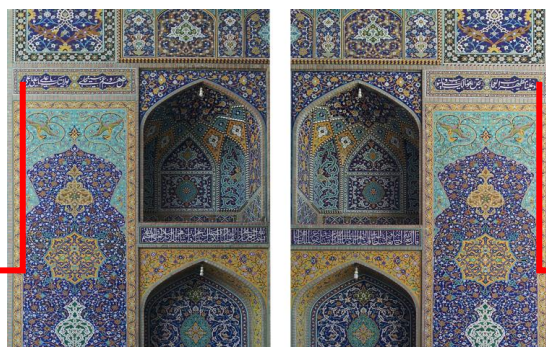
شکل ۳۴

۱- بار خدایا بر دلم پرده افکنده شده که مانع از دیدن حقایق است، نفسم معیوب می‌باشد و توانائی خود را از دست داد است، خداوندا عقلم مغلوب و هوای نفس بر آن چیره شده است. بار خدایا طاعتم اندک و گناهانم زیاد است بار خدایا با زبان خود به گناه و نافرمانی اقرار می‌کنم پس چاره من چیست ای کسی که عیب‌ها را می‌پوشانی و نهان‌ها را می‌دانی.

نمونه دیگر از این نوع کتیبه، داخل ایوان عباسی است؛ در طرف راست داخل ایوان زیر طاق با خط نستعلیق نوشته شده است (ناد علیا مظهر العجائب تجده عوننا لک فی النوائب) و در طرف چپ مقابل آن نوشته شده (کل هم وغم سینجلی بولایتک یا علی، یا علی، یا علی) (اشکال ۳۵ و ۳۶) در کتاب تاریخ آستان قدس گفته شده: «در ضلع شرقی و غربی ایوان بخط نستعلیق نادعلیا و در آخر کتبه محمدرضا الامامی ۱۰۵۹ مرقوم شده است» (مؤتمن، ۱۳۵۵: ۱۲۵). در این جا کتیبه «ناد علیا» که از نوع کتیبه‌های مذهبی می‌باشد از جمله دعاهایی است که جهت نیایش و استمداد از حضرت علی^(ع) بسیار استفاده می‌شود و «علی علی علی، یکی از مشهورترین تجلی علی^(ع) در کتیبه نگاری است که تقریباً در بیشتر اماکن مقدسه صفوی و بعضی از اماکن تیموری دیده می‌شود» (شایسته‌فر، ۱۳۸۱: ۸۴). در حاشیه محراب داخل ایوان نیز، صلوات بر رسول اکرم و اهل بیت^(ع) نوشته شده و کاتب آن محمدرضا امامی در تاریخ ۱۰۵۹ است (شکل ۳۷ و ۳۸). همچنین در داخل محراب نیز لوح کتیبه‌ای وجود دارد که یاعلی موسی الرضا نوشته شده است (شکل ۳۹) (رحیم زاده تبریزی، ۱۳۹۳: ۸۸).

ب - کتیبه‌های احداثیه: این گروه از کتیبه‌ها شامل مواردی می‌شود که اطلاعاتی درباره تاریخ احداث بنا یا مرمت و بازسازی آن و همچنین درباره بانی، مباشر، معمار و... داده می‌شود. روش عرضه این اطلاعات در دوران و مناطق مختلف و حتی به فراخور کاربرد بنا متفاوت است. بسیاری از این کتیبه‌ها به زبان عربی، فارسی و گاه ترکیبی از هر دو می‌نوشتند. در دوره قاجار بسیاری از این نوع کتیبه را به صورت قصیده‌ای در مدح حامی و... درمی‌آوردند. معمولاً محل نصب این قبیل کتیبه‌ها در جایی قرار می‌گرفت که در معرض دید ناظران بود و همچنین آن را چنان تنظیم می‌کردند که نام حاکم در وسط کتیبه قرار می‌گرفت. از خصوصیات برخی از کتیبه‌های احداثیه ذکر نام معمار و تاریخ ساخت بنا در قالب بندی‌های جداگانه می‌باشد. گفتنی است مقام و نفوذ حامی یا بانی بنا و یا

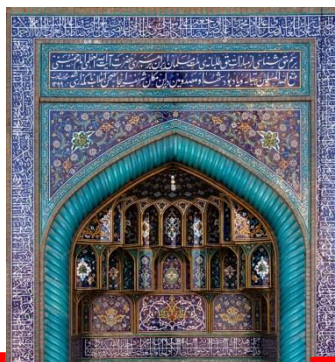
❖ سال پنجم شماره ۲۰ زمستان ۱۳۹۶
تعمیرات آن در چگونگی تنظیم این نوع کتیبه‌ها مؤثر بوده است (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۴۰).

شکل ۳۵- داخل ایوان عباسی غرفه‌های راست و چپ داخلی - عکس از نگارنده

شکل ۳۶

شکل ۳۷- محراب داخل ایوان عباسی - عکس از نگارنده

شکل ۳۸

گونه‌شناسی ساختاری و محتوایی کتیبه‌های چهار ایوان صحن عتیق حرم مطهر رضوی ❖ ۱۵۵

شکل ۳۹

از این گونه کتیبه در پیشانی ایوان طلاست که با خط ثلث جلی با رنگ زرد بر زمینه لاجوردی نوشته شده (فی ایام دوله السلطان الاعظم والخاقان المعظم مالک الرقاب والامم مولی ملوک العرب والعجم شاه سلطان حسین میرزا بایقرا بهادر خلدالله تعالی ملکه کتیبه محمد رضا امامی ۱۰۸۵). (شکل ۴۰)

شکل ۴۰

همان‌طور که در شکل این کتیبه مشهود است «کاتب آن محمدرضا امامی می‌باشد که در زمان صفویه زندگی می‌کرده، ظاهراً کتیبه زمان امیرعلی شیر خراب شده بود و در زمان شاه سلیمان صفوی تعمیر شده است، ولی نام سلطان حسن میرزا را حفظ کرده‌اند» (عطاردی، ۱۳۷۱: ۲۰۳ - ۲۰۴). در زیر قصیده داخل محراب نیز بالای سنگ ازاره نوشته شده: «در عهد دولت اعلیحضرت قدر قدرت شاهنشاه جمجمه گیتی ستان دارا دربان سکندر نشان سید سلاطین زمان المؤید عندالله الملک المنان السلطان بن السلطان ناصرالدین شاه قاجار خلدالله ملکه. به فرمان فرمائی جناب جلالت و شوکت و ابهت نصاب امیر الامراء العظام وزیر دربار همایونی و حکمران مملکت خراسان ظهیر الدوله العلیه محمد ناصر خان قاجار ایشیک آقاسی باشی ایوان اعلا باتمام رسید» (عطاردی، ۱۳۷۱: ۲۰۶). (اشکال ۴۱ و ۴۲) اما در حال حاضر کتیبه فوق بر طبق آن چه نقل شد نمی‌باشد همان‌طور که در شکل مشاهده می‌شود، ابتدای کتیبه برداشته شده و سنگ مرمر سفید ساده نصب شده و باقی نوشته از جمجمه گیتی آورده

شده است (رحیم زاده تبریزی، ۱۳۹۳: ۸۰).

شکل ۴۱ - کتیبه زیر قصیده محراب ایوان طلا - عکس از نگارنده

شکل ۴۲

در زیر پیشانی ایوان عباسی نیز با خط ثلث به رنگ زرد بر زمینه لاجوردی نوشته شده است امر بتعمیر هذه الايوان المباركه الرضويه السلطان الاعظم والخاصان المعظم مالك الرقاب الامم مولى ملوك العرب والعجم السلطان بن السلطان ابو المظفر شاه عباس الثانى الصفوى الموسوى الحسينى بهادر خان خلد الله ملكه كتبه محمد رضا الامامى فى ۱۰۵۹ (شکل ۴۳) مشخص است که کتیبه‌های اصلی در زمان شاه عباس انجام شده و مرمت آن در سال ۱۲۶۲ هـ ق صورت گرفته است.

شکل ۴۳

در قسمت پیشانی محراب عباسی، کتیبه‌ای به خط نستعلیق نوشته شده: به رسم حق‌شناسی از مبارزات حق طلبانه ملت مسلمان ایران به رهبری حضرت آیه الله العظمی امام خمینی متع الله المسلمین بطول بقاءه و یادبود شهدا و مصدومین در این مکان شریف این جا به صحن انقلاب نامگذاری شد سوم رجب المرجب ۱۳۹۹. (شکل ۴۴) طبق آن چه در تاریخ آستان قدس نقل شده است در دوره قبل، بعد از بازسازی و تعویض کاشی کاری‌های ایوان به علت فرسودگی، در این قسمت کتیبه‌ای مبنی بر مرمت ایوان در سال ۱۳۴۹ هـ ش نصب شده بوده است (مؤتمن، ۱۳۵۵: ۱۲۶).

گونه‌شناسی ساختاری و محتوایی کتیبه‌های چهار ایوان صحن عتیق حرم مطهر رضوی ❖ ۱۵۷

شکل ۴۴

در داخل محراب نیز بر دیوار سمت راست نوشته شده: امر بتعمیر هذه العماره المبارکه العباسیه السلطان الاعظم الاکرم (شکل ۴۵) و بر دیوار سمت چپ نیز نوشته شده: الحسینی بهادر خان خلد الله ملکه فی تسع وخمسين بعد الالف کتبه محمد رضا الامامی (شکل ۴۶) همچنین در قسمت وسط داخل محراب نوشته شده: امر بتعمیر هذه العماره المبارکه الرضویه السلطان الاعظم والخاقان المعظم محمد شاه قاجار خلد الله ملکه و بره واحسانه فی سنه ۱۲۱۱ از این کتیبه مشخص می‌باشد در زمان محمد شاه نیز این ایوان مرمت شده است (شکل ۴۷) (رحیم زاده تبریزی، ۱۳۹۳: ۹۱).

شکل ۴۵، ۴۶

شکل ۴۷

ج - کتیبه‌های مذهبی - احداثیه: گاه در انتهای برخی از کتیبه‌های مذهبی اطلاعاتی درباره سازندگان بنا آمده است یا برخی از کتیبه‌های احداثیه را با آیاتی از قرآن کریم یا احادیث آغاز کرده‌اند، این گونه کتیبه‌ها ترکیبی از کتیبه‌های مذهبی و احداثیه هستند. در این نوع کتیبه معمولاً انگیزه اصلی دادن اطلاعات مربوط به حاکم زمان یا بانی و... است به همین دلیل بخش عمده متن به اطلاعات اختصاص پیدا می‌کند؛ چنان‌که بیان شد کتیبه‌های بالای ازاره داخل ایوان طلا از این نوع کتیبه می‌باشد که اطلاعاتی مربوط به بانی مرمت ایوان

(ناصرالدین شاه قاجار) کتیبه شده است. در گروهی دیگر عبارات اصلی متن مذهبی بوده و در پایان اطلاعات مختصر دربارهٔ بانی، ساخت و یا تعمیر آورده شده است؛ این گونه کتیبه‌ها معمولاً مربوط به تعمیرات بناست (رجایی باغسرخ / بصیری، ۱۳۹۱: ۲۴). شایان ذکر است «نامی که پس از واژه عمل می‌آید معمولاً به حجار یا کاشی کار اشاره داشته و نه به کاتب. نام کارفرما نیز پس از عبارت «حسب الامر»، «حسب الفرمایش» یا «بسعی» ذکر می‌شود (همان: ۹۵). از این نوع کتیبه به طور مستقل در پایه ستون‌های سه ایوان غربی (ساعت) شمالی (عباسی) و شرقی (نقاره‌خانه) مشاهده می‌شود، کتیبه‌هایی که به طور مجزا در ابتدا و انتهای کتیبه‌های حاشیه ایوان‌ها آمده است. بر پایه ایوان عباسی در ابتدا و انتهای سوره دو لوح کتیبه‌ای وجود دارد که در سمت راست نوشته: بسعی مقرب الخاقان حاجی قباد علی بیگای حاجی خانقی بیگای نایب آقایی (شکل ۴۸) و در سمت دیگر نیز نوشته شده: ناظم امور سرکار فیض آثار جناب حاجی میرزا موسی خان از مال موقوفه موفق بتعمیر شد و تاریخ ۱۲۶۲ در زیر نوشته به چشم می‌خورد (شکل ۴۹) (رحیم زاده تبریزی، ۱۳۹۳: ۸۸).

شکل ۴۸ و ۴۹

در طرف راست پایه ایوان نقاره خانه بر لوح کتیبه‌ای نوشته: بسعی ذره خاکسار علی قبادی چوله بیک آقاسی، در سمت چپ نیز نوشته شده: بامر عالیه علیه حرم باشی باتمام رسید فی ستین والف. (شکل ۵۰ و ۵۱) طبق اسناد مثبت این ایوان بر اثر مرور زمان احتیاج مبرمی به مرمت پیدا می‌کند در سال ۱۳۴۶ شمسی این عمل با برچیدن کاشی‌های خراب شده هفت رنگ و نصب کاشی‌های معرق ممتاز انجام می‌شود (موتمن، ۱۳۵۵: ۱۲۹). کتیبه‌های مذکور بعد از مرمت بنا در محل نصب می‌شود.

گونه‌شناسی ساختاری و محتوایی کتیبه‌های چهار ایوان صحن عتیق حرم مطهر رضوی ❖ ۱۵۹

شکل ۵۰ و ۵۱

در دو طرف ایوان ساعت نیز، بر روی ستون‌ها در ابتدا و انتهای سوره، الواح کتیبه‌هایی به خط ثلث با رنگ سفید بر زمینه لاجوردی مرقوم می‌باشد؛ که در ابتدای سوره، سمت راست ایوان آورده شده بسعی خلاصه السادات و قدوه الاطیاب الحاج میرزا عبدالوهاب سرکار فیض آثار (شکل ۵۲) و در زیر آن نیز با خط نستعلیق بیت شعر «ای دل غلام شاه جهان باش پیوسته در حمایت لطف الله باش» کتیبه شده است. (شکل ۵۴) در کتیبه سمت چپ، در انتهای سوره نیز آورده شده: بسعی کهف الحاج والعمار حاج آقا جان معمار باشی (شکل ۵۳) در زیر آن نیز به خط نستعلیق بیت (قبر امام هشتم و سلطان دین رضا از جان ببوس بر در این بارگاه باش) آمده است (شکل ۵۵)

شکل ۵۲ و ۵۳

شکل ۵۴

شکل ۵۵

جدول ۱- کتیبه‌های ایوان جنوبی صحن عتیق (ایوان طلا)

فن اجرا	رنگ	خط	قالب	متن	کاتب	تاریخ	محل کتیبه	شماره	شکل
کاشی معرق	سبز بر لاجوردی	ثلث دوگوشی و کوفی (مادر و پند)	طوماری	مذهبی سرزمین مریم و یاسین	محمد رضا امامی	فاقد تاریخ	حاشیه ایوان	۳۷	
کاشی معرق	زر بر لاجوردی	ثلث دوطبقه	طوماری	احادیث	محمد رضا امامی	۱۰۸۵ هـ.ق	پیشانی ایوان	۴۰	
طلاکاری مشبک (همراه باقرین اسلیمی)	طلایی بر لاجوردی	ثلث دوطبقه	طوماری	مذهبی حدیث	محمدعلی بن سلیمان رضوی	۱۱۴۵ هـ.ق	داخل ایوان	۲۲ و ۲۱	
لوح برخسته	سبز بر سفید	ثلث دوگوشی	قالب بندی	مذهبی	نامشخص	فاقد تاریخ	بالای محراب	۳۱	
طلاکاری مشبک (همراه باقرین اسلیمی)	طلایی بر لاجوردی	تستعلیق	الواح کتیبه‌ای	مذهبی احادیث (تفسیر)	سلیمان رضوی	۱۱۴۵ هـ.ق	داخل محراب	۳۲	
حجاری سنگ	سیاه بر سفید	تستعلیق	قالب بندی	احادیث	نامشخص	فاقد تاریخ	بالای ازرقه محراب	۴۲	
حجاری سنگ	سیاه بر سفید	تستعلیق	قالب بندی	مذهبی حدیث	نامشخص	فاقد تاریخ	بالای ازرقه	۲۳	
حجاری سنگ	سیاه بر سفید	تستعلیق	قالب بندی	مذهبی حدیث	نامشخص	فاقد تاریخ	بالای ازرقه	۲۴	
ترسیم بر سنگ	سیاه بر سفید	تستعلیق	قالب بندی	مذهبی دعا	نامشخص	فاقد تاریخ	بالای ازرقه	۳۴ و ۳۳	
ترسیم بر سنگ	سیاه بر سفید	تستعلیق	قالب بندی	مذهبی دعا	نامشخص	فاقد تاریخ	بالای ازرقه	۳۴ و ۳۳	

گونه‌شناسی ساختاری و محتوایی کتیبه‌های چهار ایوان صحن عتیق حرم مطهر رضوی ❖ ۱۶۱

❖ سال پنجم شماره ۲۰ زمستان ۱۳۹۶

جدول ۳- کتیبه‌های ایوان شمالی صحن عتیق (ایوان عباسی)

شماره	محل کتیبه	تاریخ	کاتب	متن	قالب	خط	رنگ	فن اجرا	شکل
۱۶۱۵	حاشیه ایوان	۱۳۲۲ هـ.ق	محمدحسین مشهدی	مذهبی (سوره جمعه)	طوماری	ثلث دو طبقه	سفید بر لاجوردی	کاشی هفت رنگ	
۴۳	پیشانی ایوان	۱۱۵۹ هـ.ق	محمد رضا امامی	احادیثی	طوماری	ثلث دو طبقه	زرد بر لاجوردی	کاشی هفت رنگ	
۴۹، ۵۸	روی ستون‌های ایوان	۱۳۲۲ هـ.ق	نامشخص	احادیثی	لوح کتیبه‌ای	ثلث	سفید بر لاجوردی	کاشی هفت رنگ	
۳۶، ۳۵	داخل ایوان	۱۱۵۹ هـ.ق	محمد رضا امامی	مذهبی دعا	لوح کتیبه‌ای	نستعلیق	سفید بر لاجوردی	کاشی معرق	
۱۹، ۱۸	زیر غرغره‌ای داخلی	۱۲۹۰ هـ.ق	نامشخص	مذهبی آیات قرآن	قالب‌بندی	ثلث	سفید بر لاجوردی	کاشی معرق	
۳۷، ۳۸	دور محراب	۱۱۵۹ هـ.ق	محمد رضا امامی	مذهبی دعا	طوماری	ثلث دو کرسی	سفید بر لاجوردی	کاشی معرق	
۴۴	پیشانی محراب	۱۳۹۹ هـ.ق	نامشخص	احادیثی	قالب‌بندی	نستعلیق	سفید بر لاجوردی	کاشی معرق	
۴۶، ۴۵	داخل محراب	۱۱۵۹ هـ.ق	محمد رضا امامی	احادیثی	طوماری	ثلث دو کرسی	سفید بر لاجوردی	کاشی معرق	
۴۷	داخل محراب	۱۱۱۱ هـ.ق	نامشخص	احادیثی	طوماری	ثلث دو طبقه	سفید بر لاجوردی	کاشی معرق	
۳۹	داخل محراب	۱۲۹۰ هـ.ق	نامشخص	مذهبی نام امام	لوح کتیبه‌ای	ثلث	زرد بر لاجوردی	کاشی معرق	

جدول ۲- کتیبه‌های ایوان غربی صحن عتیق (ایوان ساعت)

قن اجرا	رنگ	خط	قالب	مقن	کاتب	تاریخ	محل کتیبه	شماره	شکل
کاشی هفت رنگ	سلیقه بر لاجوردی	ثلث درونقعه	طوبکاری	مذهبی سوره الانسان	محمدحسین شهیدی	۱۲۶۲هـ.ق	سائیه ایوان	۶	
کاشی هفت رنگ	رزد بر لاجوردی	ثلث درونقعه	طوبکاری	مذهبی آیه الكرسي	محمدحسین شهیدی	۱۲۶۲هـ.ق	پیشانی ایوان	۷	
کاشی هفت رنگ	سلیقه بر لاجوردی	ثلث	لوح کتیبه‌ای	احادیث	نامشخص	رقعه تاریخ	روی ستون‌های ایوان	۵۳ و ۵۴	
کاشی هفت رنگ	سلیقه بر لاجوردی	نستعلیق	قالب‌بندی	شعر	نامشخص	۱۱۸۸ تاریخ	روی ستون‌های ایوان	۵۵ و ۵۶	
کاشی معرق (همراه باقرین آلمانی)	سلیقه بر لاجوردی	ثلث دو طبقه	طوبکاری	مذهبی حدیث	علیرضا عباسی	رقعه تاریخ	داخل ایوان	۶۶	
احتمالاً کاشی معرق	سلیقه بر لاجوردی	ثلث دو طبقه	طوبکاری	مذهبی آیه الكرسي	نامشخص	رقعه تاریخ	پلای غربی داخل	۹۸	

جدول ۴- کتیبه‌های ایوان شرقی صحن عتیق (ایوان نقاره)

شماره	محل کتیبه	تاریخ	کاتب	متن	قالب	خط	رنگ	فخ اجرا	شکل
۱۲ و ۱۱	حاشیه ایوان	۱۳۲۱ هـ.ق	محمد حسین شهبازی	مذهبی سوره بزم	طوماری	ثلث دو طبقه	سفید بر لاجوردی	کاشی هفت رنگ	
۵۱ و ۵۰	روی ستون‌های ایوان	غی متین و آلف	نامشخص	احادیث	لوح کتیبه‌ای	ثلث	سفید بر لاجوردی	کاشی هفت رنگ	
۱۳	پیشانی ایوان	فاقد تاریخ	نامشخص	مذهبی سوره نور	طوماری	ثلث دو طبقه	زرد بر لاجوردی	کاشی هفت رنگ	
۲۸	داخل ایوان	غی تسع و خمسن و آلف	نامشخص	مذهبی حدیث	طوماری	ثلث دو طبقه	سفید بر لاجوردی	کاشی معرق	
۳۰	داخل غریبه ایوان	۱۳۸۷ هـ.ق	نامشخص	مذهبی حدیث	طوماری	ثلث یک سطری	سفید بر لاجوردی	کاشی معرق	

❖ نتیجه

فرهنگ به مثابه نظامی است که به وسیله رمزگان‌هایی معنای خاص خود را تولید می‌کند؛ یکی از این رمزگان‌ها کتیبه است که در قالب هنر و به عنوان جزء لاینفک تزئین و ساختار بناهای مذهبی مطرح می‌شود. در واقع کتیبه‌ها عامل اطلاع رسان در بیان ویژگی‌های فرهنگی و مذهبی جامعه هستند که در شکل‌گیری و هویت بخشی یک بنا نقش مهمی ایفا می‌کنند؛ لذا می‌توان کتیبه را نماد مسلم سرنوشت اعتقادی و تاریخی ادوار مختلف دانست.

اختلاف موجود در ساختار کتیبه‌ها اعم از نوع خط، متن، رنگ و مکان قرارگیری آن‌ها حاصل تغییر عواملی نظیر کاربری بنا، کاربری‌های هم‌جوار و اقلیم است؛ همچنین تفاوت در مضمون کتیبه‌ها نیز برگرفته از تحول در سامانه‌های نگرشی و اعتقادی هنرمندان و بستر فرهنگی جامعه است؛ لذا به این دلیل است که مطالعه کتیبه‌ها می‌تواند به عنوان شناسه یک بنای تاریخی اطلاعات مفیدی راجع به فرهنگ و شرایط اجتماعی دوران تاریخی مربوطه ارائه بدهد.

با بررسی و مطالعه کتیبه‌های صحن عتیق رضوی آن چه در ابتدا مشخص شد قدمت صحن و ارتباط آن با ادوار تیموری و صفوی است؛ چنان‌که بیان شد ایوان طلا در زمان تیموری و سه ایوان دیگر در دوران صفویه احداث شده است اما کتیبه‌های موجود متعلق به ادوار مختلف از زمان تیموریان تاکنون است که بارها مرمت شده‌اند. آن چه بر ارزش این صحن افزوده است نیز، تنوع کتیبه‌ها از نظر ساختار و محتواست که به رغم تولید در زمان‌های مختلف از وحدت و انسجامی برخوردار است که احساس می‌شود در یک زمان تاریخی به وجود آمده است در حالی که بررسی‌ها نشان داد حتی در یک ایوان چندین کتیبه متعلق به ادوار تیموری، صفوی، افشار و قاجار در کنار هم است. یکی از دلایل یکپارچگی و انسجام و شباهت کتیبه‌ها، وحدت فکری و فرهنگی هنرمندان کتیبه‌نویس

می‌باشد که باعث تولید کتیبه‌هایی با مضامین و ساختاری مشابه و همچنین زیبایی و ارتباط بصری شده است. در صحن عتیق شباهت ایوان‌ها و اجزای آن به گونه‌ای است که در نگاه اول هر دو ایوان رو به رو مانند هم به نظر می‌رسند در حالی که دقت در جزئیات نشان می‌دهد تنها محل قرار گیری کتیبه‌ها در کنار نقوش و آرایه‌ها مانند هم بوده و مضمون، ترکیب بندی، نوع خط و گاهی رنگ در کتیبه‌ها کاملاً متفاوت است. با مشاهده جداول می‌توان بیان کرد در هر چهار ایوان کتیبه‌های طوماری با متون مذهبی می‌باشند که عنصر اصلی در پیکره بنای ایوان‌ها را تشکیل داده است. این گونه به نظر می‌رسد که محل قرار گیری کتیبه‌ها به صورت قرار دادی انجام می‌شده است چراکه در هر چهار ایوان، محل قرار گیری کتیبه‌های حاشیه به سوره‌های قرآن و داخل ایوان‌ها به متون احادیث اختصاص پیدا کرده است.

شایان ذکر است نوع خط کتیبه‌ها با حس معنوی فضا کاملاً مرتبط است به این معنا که خطوط به کار رفته در بیشتر کتیبه‌ها خط ثلث می‌باشد و از آن جایی که این خط با صلابت ترین خطوط برای کتیبه نویسی است از آن برای اکثر کتیبه‌ها استفاده شده که پیوند و ارتباط معنوی کتیبه‌ها با متون قرآن را مستحکم می‌کند و خوانایی بیشتری نسبت به خط کوفی دارد که در زمان تیموریان بیشتر استفاده می‌شده است؛ این نکته نشان می‌دهد کتیبه نگاری تنها برای تزیین در بنا کاربرد نداشته و کاتبان با گزینش آیات و احادیث آشنا سعی در برقراری ارتباط معنوی انسان با پروردگار هستی را داشته‌اند و در مواردی که جنبه تزیین بنا مد نظر بوده از لوح کتیبه‌ای و قاب بندی استفاده شده که خوانایی نداشته و ترکیب پیچیده‌تری دارند.

تحقیقات نشان می‌دهد تمام کتیبه‌های مذهبی ادوار تیموری و صفوی، به خط ثلث اما با ترکیب بندی‌های مختلف است، اما از دوران افشار شاهد استفاده از متن شعر به خط نستعلیق هستیم همچنین کتیبه‌هایی از نوع احداثیه و یا حتی متون مذهبی (حدیث و دعا

(نیز در دوران قاجار مشهود می‌باشد که نمونه آن کتیبه‌هایی است که بر روی ازاره داخل ایوان طلا و همچنین داخل ایوان عباسی نصب شده است. این مسئله حاکی از آن است که در دوران قاجار شاهان بیشتر به دنبال تجلی نام خود در بین متون کتیبه‌های حرم بوده‌اند تا استفاده از کتیبه‌ها با خطوط قرآنی و متون مذهبی که تداعی‌گر کلام الله باشد. با توجه به متن و مضمون کتیبه‌ها نیز نتایج حاصل می‌شود از جمله آن که مذهب در انتخاب محتوا و مضمون کتیبه‌ها نقش بسیار مهمی داشته؛ همان‌طور که بررسی‌ها نشان می‌دهد کتیبه‌های مذهبی آیات قرآن و احادیث بیشترین کتیبه‌های صحن را شامل می‌شود و در بین چهار ایوان کتیبه‌های ادعیه ایوان عباسی بیشتر از دیگر ایوان‌هاست؛ این ایوان که به دستور شاه عباس صفوی بنا شده تنها ایوانی است که دعای «ناد علی» که برای نیایش و استمداد از حضرت علی^(ع) است و کتیبه (علی علی علی) یکی از مشهورترین تجلی علی^(ع) در کتیبه نگاری است در آن به چشم می‌خورد. بیشترین کتیبه‌های احداثیه نیز مربوط به دوران قاجار می‌باشد که در زمان‌های بازسازی و مرمت بناها در جایگاه کنونی نصب شده است. همان‌طور که بیان شد از نظر نوع متن، تمام کتیبه‌های اصلی بیرونی ایوان‌ها از آیات قرآن کریم می‌باشد و در داخل ایوان‌ها بیشتر از احادیث استفاده شده است که اهمیت این نوع کتیبه‌ها با توجه به جایگاه ویژه سه بعد معنوی قرآن کریم، سخنان پیامبر^(ص) و ائمه^(ع) را نشان می‌دهد و در واقع تأکیدی بر حقیقت روح اسلام و فرهنگ معنوی اسلامی است که در این فضای معنوی و ملکوتی باعث به وجود آمدن مامنی امن و پر از آموزه‌های دینی شده است.

منابع و مأخذ

- اسکندر بیک، منشی (۱۳۱۷)، **عالم آرای عباسی**، ج ۲، تهران: آشنا.
- افشارآرا، محمدرضا (۱۳۸۰)، **خراسان و حکمرانان**، مشهد: محقق.
- خانی‌پور، رضا (۱۳۸۳)، «کتیبه و کتیبه‌نگاری» **کتاب ماه هنر**، شماره ۷۷ و ۷۸، صص ۱۶۰-۱۶۴.
- رجایی باغسرخی، سیدامیر؛ سمیه، بصیری (۱۳۹۱)، «**کتیبه‌نگاری**» تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- رحیم زاده تبریزی، ملوسک (۱۳۹۳)، «هم آوایی و ارتباط عناصر بصری در کتیبه‌های حرم رضوی» کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، تهران.
- سراج شیرازی، یقوب‌بن حسن (۱۳۷۶)، **تحفه المحبین**، به کوشش ایرج افشار و کرامت رعنا حسینی، تهران: نقطه.
- شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۰)، «جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی»، **فصلنامه مدرس علوم انسانی**، شماره ۲۳، صص ۵۷ - ۹۴.
- (۱۳۸۱)، «بررسی محتوایی کتیبه‌های مذهبی دوران تیموریان و صفویان»، **فصلنامه علوم انسانی دانشگاه الزهراء (س)**، شماره ۴۳، صص ۶۲ - ۱۱۱.

- ❖ سال پنجم شماره ۲۰ زمستان ۱۳۹۶
- صحراگرد، مهدی (۱۳۹۲)، شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی (کتیبه‌های مسجد گوهرشاد)، مشهد: مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی.
- صنیع‌الدوله، محمدحسین خان (۱۳۶۲)، مطلع الشمس، تهران: پیشگام.
- عطاردی، عزیزالله (۱۳۷۱)، تاریخ آستان قدس رضوی، ج ۲، تهران: عطارد.
- فضائلی، حبیب‌الله (۱۳۸۴)، تعلیم خط، تهران: سروش.
- مؤتمن، علی (۱۳۵۵)، تاریخ آستان قدس، مشهد: بی‌تا.
- نصرالله‌زاده، سیروس (۱۳۹۰)، «اهمیت کتیبه‌شناسی به مثابه سندشناسی»، مجله اسناد بهارستان، شماره ۴، صص ۳۰۷ - ۳۱۴.
- هیل، درک، گرابر، اولگ (۱۳۷۵)، معماری و تزئینات اسلامی، ترجمه: مهرداد وحدتی دانشمند، تهران: علمی و فرهنگی.